

TARBAGATAY BÖLGESİ KAZAKLARININ CENAZE RİTÜELLERİ (19. YÜZYILIN SONU İLE 20. YÜZYILIN BAŞI)*

**Funeral Rites of Kazakhs of Tarbagatai Region
(In the late 19th Century and Beginning of the 20th Century)**

Doç. Dr. Omarov Ğani KALİHANOVİÇ
Doç. Dr. Yegizbayeva Meruyert KARPIKKIZI***
Doç. Dr. Kozğanbayeva Gulnara BESTİBAYEVNA******

ÖZ

1955 yılından 1963 yılına kadar Çin'den dönen Kazakların büyük bir bölümünün Tarbagatay Bölgesine yerleşmesi, adı geçen bölgede belli bir etnografik görünüm oluşturmaktadır. Bu etnografik özellikler tahlil edilip sınıflandırıldığında Kazak kültürünün gerçek kapsamı ve komşu ülkelerle arasındaki tarihi ve kültürel ilişkileri ortaya konulabilir; değişimin nedenleri ve sonuçları tespit edilebilir. Çalışmada, yerel etnografik araştırmalardaki etkili yollardan biri olarak sorunsal kronolojik, karşılaştırmalı ve tarihsel yöntemler kullanılmıştır. Özellikle karşılaştırılan bilgilerin sistemleştirilmesi, yerel etnik grup ile ona yakın bulunan diğer kavimlerle etnik iletişim hâlinde olan başka etnik temsilciler arasındaki bağlantı ile onun etkisi, bu etkilerden kaynaklanan sonuçları kaynaklanan sonuçları belirlemek için temel oluşturmuştur. Mevcut bilgilere dayanarak Tarbagatay bölgesi Kazaklarının defin merasimleriyle ilgili ritüeller sistemi üç ana aşamada değerlendirilmiştir. Bunlardan ilki, cenaze hazırlıkları, ikincisi, ölen kişinin öteki dünyaya yolcu edilişi ve definiyle ilgili ritüeller, sonuncusu ise anma törenleridir. Araştırmalar sırasında Tarbagatay Kazaklarının Kazak geleneklerine bağlı kaldıkları ve bunun yanı sıra geleneklerinde komşu halkların, onların içinde özellikle Türk dilli Sibirya ve Orta Asya halklarının gelenek görenekleriyle de benzer taraflarının olduğu görülmektedir. Bu geleneklerin ortaya çıkma şekilleri ve onların semantik anlamları da konuya açıklık getirmektedir. Tarbagatay bölgesi Kazaklarının ölüyü defnetme merasimlerindeki yerel özellikler diğer Türk soylu ve Moğol kökenli halklarla karşılaştırıldığında onlarla genetik ve kültürel benzerlikler taşımakta olduğu tespit edilmiştir ve günümüzde yenilikler arz etmektedir. Tarbagatay'ın kuzey bölgesinde uzun yıllar dışa kapalı olan ve Rus kültüründen etkilenmeyen bu Kazak grubunda etnografik gelenekler büyük ölçüde korunmuştur.

Anahtar Kelimeler

Ritüel, Kazaklar, Tarbagatay, defin, yemek ritüeli.

ABSTRACT

The location of a significant part of the Kazakhs returning from China to Tarbagatai region between 1955-1963 creates a certain ethnographic appearance in this place. When these ethnographic characteristics are analyzed and classified, it is possible to reveal the real scale of Kazakh culture and historical and cultural relations between neighboring countries; the causes and consequences of a change can be determined. In the course of the study, problematic chronological, comparative and historical methods were used as one of the effective methods of local ethnographic research. In particular, the systematization of comparative information, the link between the local ethnic group and other ethnic representatives who are in ethnic communication with other ethnic groups close to it, and its influence, are the basis for determining the consequences. Based on the available information, the system of rituals associated with the ceremonies of the Kazakhs of the Tarbagatai region was evaluated in three main stages. These are rituals of funeral preparations, secondly, rituals of the deceased on the way to

* Geliş tarihi: 06.12.2017 - Kabul tarihi: 12.09.2018 / Kalihanoviç, Omarov Ğani; Yegizbayeva Meruyert Karpıkkızı, Kozğanbayeva Gulnara Bestıbayevna. "Tarbagatay Bölgesi Kazaklarının Cenaze Ritüelleri (19. Yüzyılın Sonu ile 20. Yüzyılın Başı) *Milli Folklor* 119 (Güz 2018): 73-85

** El Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümü, Almatı/Kazakistan, omarov030661@gmail.com

*** El Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Arkeoloji, Etnoloji ve Müzecilik Bölümü, Almatı/Kazakistan, egyzbaevamk@gmail.com

**** El Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Kazakistan Tarihi Bölümü, Almatı/Kazakistan, gulnar1868@gmail.com

another world, and the last one is ceremonies of remembrance. While implementing the study, we managed to show the practical survival with the Tarbagatai Kazaks of the same customs and traditions, as with neighboring peoples, among which are Turkic-speaking peoples of Siberia and Central Asia. There are also differences in-between, which our study treated with the analysis. The ways in which these traditions arise and their meanings also clarify the subject. The Tarbagatai Kazakhs was found to have a genetic and cultural similarity to other Turkic peoples and Mongolian peoples, and today they are innovative. Ethnographic traditions are largely preserved in this Kazakh group, which has been isolated for many years in the northern part of Tarbagatai and is not affected by Russian culture.

Key Words

Ritual, Kazakhs, Tarbagatay, burial, food ritual.

Giriş

Tarbagatay bölgesi, Doğu Kazakistan Eyaletinin güneydoğu kısmında Tarbagatay dağ sıraları ile Zaysan Çukuru aralığında yer alan, 23,8 kilometre karelik bir alanı kaplayan büyük bir bölgedir ve Çin ile komşudur. Günümüzdeki Doğu Kazakistan Eyaletinin Ayaköz, Tarbagatay, Kökpekti, Zaysan ve Makanşı bölgelerinin bulunduğu alanlarda konumlanmıştır. Tarbagatay'ın dağlık bölgesi Altay ve Tanrı Dağları aralığında bulunmaktadır ve çoğunlukla düz bir araziye sahiptir. Bölgenin peyzajı, Orta Asyadan çok Sibiry ve Moğolistan bölgesindeki peyzajlara daha çok benzemektedir. Bölge ikliminin Güney Altay'dan farkı, düşük yağışlı olmasıdır. Tarbagatay bozkırının bitkileri, çalı ve çam ağırlıklıdır. Bozkırda pelin otu ve benzeri bitkiler çokça yetişmektedir ve genellikle buralar mera olarak kullanılmaktadır. Tarbagatay adı, Moğol'ların *Tarbagan* kelimesinden türetilmiştir ve *Sawırlı Tau* (Saur Dağları) anlamına gelir. Bu bölgede Kazakların Nayman soyundan gelen Karakerey, Murın, Törtüwıl adlı boyları yaşamaktadır.

Tarbagatay bölgesi Kazaklarının ölü defniyle ilgili gelenek göreneklere şimdiye kadar çok az araştırılmıştır. Bu çalışmada Vladimir Nikolayeviç

Basilov'un 1970 tarihinde yayımlanan *Kult Sviyatıh v İslame* (İslam'da Ölü Kültü) ve 1992 yılında yayımlanan *Şamanstvo u Narodov Sredney Aziyi i Kazahstana* (Orta Asya ve Kazakistan halklarında Şamanlık) adlı eserlerinden Kazak halkına ve diğer Orta Asya halklarına has karakteristik özellikler olan evliyalara ve ölmüş ataların ruhlarına saygı gibi meseleleri açığa kavuşturmak üzere faydalanılmıştır.

Devrim öncesinde adı geçen bölgelerde bulunan Rus gezginlerin, Çarlık yetkililerinin ve araştırmacıların kayıtlarından bu meseleye ilişkin veriler bulunabilmektedir. Özellikle, XIX. yüzyılın başlarına ait olan İ. Sivers ile İ.P. Falk'ın 1999 yılında yayımlanan *Pismo iz Sibiri* (Sibiry'dan Gelen Mektup) adlı eserinde Doğu Kazakistan Kazaklarının yaşam biçimleriyle ilgili veriler mevcuttur. İ. Sivers yolculuğu sırasında yol boyundaki, özellikle de Tarbagatay dağlarıyla Boğas nehri boyunu mekân edinen Kazaklarla ilgili görüp öğrendiklerini günlüğüne not etmiştir.

Ünlü Rus seyyahı G.N Potanin, çalışmalarında bölgedeki Kazaklarla ilgili önemli bilgilere yer vermiştir. Potanin'in seyahatlerinin neticesinde kaleme alınan *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongoliyi* (Kuzey Batı Moğolistan Denemeleri) (1881) adlı eseri, bunun

yanı sıra Rusya Coğrafya Derneği tarafından yayımlanan *Poezdka po Vostoçnomu Tarbagatayu* (Doğu Tarbagatai Gezisi) (1867), *Puteşestviye Po Ozeru Zaysan v Yujnyyu Oblast Çernogo İrtışa* (Zaysan Gölü Üzerinden Siyah İrtış'ın Güney Bölgesine Seyahat) (1867) adlı makaleleri Tarbagatay Kazaklarının hayatı, gelenek ve görenekleri hakkında bilgileri yansıtmaktadır.

Devrim öncesi P. takma adıyla yazılar neşreden yazarın *Obiçayı Kirgizov Semipalatinskoy Oblasti* (Semipalatinsk Bölgesindeki Kırgızların Gelenekleri) (1878) adlı makalesi, doğrudan Tarbagatay bölgesindeki Kazakların dünür olma, kız uğurlama ve evlenme, çocuk doğumu, defin ile ilgili gelenek görenekleriyle alakalı bilgileri içermektedir.

İ.A. Kastanye'nin *Nadgrobnıye Soorujeniya Kirgizskih Stepey* (Kırgız Steplerindeki Mezar Taşları) (1911) adlı çalışmasında defin konusuyla ilgili bilgiler; ölü ile birlikte yilkısını da toprağa verme, yilkının başını mezara yerleştirmeye ilgili veriler mevcuttur. H. Arğınbayev'in *Kazak Otbası* (Kazak Ailesi) (1996) adlı çalışmasında genel olarak Kazak halkının defin merasimleriyle ilgili inançları hakkında bilgi verilmektedir.

Aile gelenekleri ve inançlar meselesini ele alırken Abdeş Taşkenoğlu Töleubayev'in *Reliktı do İslamskih Verovaniy v Semeynoy Obriyadnosti Kazahov* (XIX-naç. XX vv.) (Kazakların Aile Törenlerinde İslam Öncesi İnançların Kalıntıları (XIX yy. ve XX yy. başı)) (1991) adlı çalışmasının önemi büyüktür. Bu eserlerde yazar, yazılı kaynaklara ve etnografik verilere

dayanarak ölü defniyle ilgili arkaik inançlar meselesini ele almıştır.

Doğu Kazakistan Kazaklarının aile gelenekleriyle ilgili olarak yazılmış olan Dauren Bimatoğlu Eskekbayev'in Şığıs Kazakistan Oblısı Kazaktarının Otbasılık Adet-Ğurıptarı // Kazaktın Adet-Ğurıptarı Men Salt-Dasturleri: Ötkendegisi Men Bügini (Doğu Kazakistan Bölgesi Kazaklarının Aile Gelenek Görenekleri // Kazakların Gelenek Görenekleri ile Adetleri: Geçmişi ile Bugünü) (2001) adlı makalesi, bölge Kazaklarının aile gelenekleri ve inançlarıyla doğrudan alakalıdır. Yazar makaleyi halk arasından derlediği verilere dayanarak yazdığı için bu makalenin çalışmalar açısından yeri ayrıdır. Ayrıca, bu çalışmalarla birlikte halk arasından toplanan bilgilere dayanacak olursak Tarbagatay bölgesi Kazaklarının ölü defniyle ilgili gelenek göreneklerinin kendilerine ait yerel özellikler içerdiğini görmek mümkündür.

Özel etnografik çalışmalarda Tarbagatay Kazaklarının defin merasimleriyle ilgili bilgiler çok nadir karşımıza çıktığından bu makale, yazarın saha çalışmaları sırasında derlediği malzemelere dayanarak kaleme alınmıştır. 2004-2012 yılları aralığında yazar Egizbayeva Meruyert Karpıkkızı yerel sakinlerden bilgi toplamak amacıyla Tarbagatay bölgesine birkaç seyahat düzenlemiştir. Bu araştırma sırasında cenaze ritüelinin genel bir tarifıyla birlikte bu ritüellerin diğer halklarla benzer ve farklı özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Saha çalışmaları sırasında Doğu Kazakistan'ın Tarbagatay bölgesinin Zaysan, Aksuat, Şilikti, Kökpekti, Ayagöz gibi ilçe mer-

kezleri ve çeşitli yerleşim yerleri esas alınmıştır. Bilgileri paylaşılanlar genellikle yaşlı kimselerdir. Aksuat ve Akjar gibi ilçe merkezlerinde yerel araştırmacılar, tarihçiler ve etnograflarla toplantılar organize edilmiş ve onlar toplanan verilerin tamamlanmasında büyük katkıda bulunmuşlardır.

Cenaze Hazırlıkları

Ölüm öncesi korku, onun nedenlerini anlayamamak gibi sebepler, insanın ölümü hakkında birçok inanç ve hurafenin doğmasına sebep olmuştur. Mesela, Tarbagatay bölgesinde evde ayna çatlarsa veya kırılırsa o evde bir kişi ölüş şeklinde bir anlayış yerleşmiştir. Tarbagatay Kazakları kötü rüyaları da ölümle ilişkilendirmişlerdir. Saha çalışmalarında toplanan verilere göre rüyasında insanın dişi düşerse veya daha önce ölmüş olan kimse rüyasına girip kucaklarsa ve kendisiyle beraber gitmesini isterse, bir eşyasını alıp götürürse, bunlar da kötüye yorumlanmıştır. Tam aksine, daha önce vefat eden kimse rüyada bir şey verirse iyi şeyler olacak diye yorumlanır. Günümüzde yaşı büyük kimseler ile kırsal alan sakinleri halen böyle inançları taşımaktadırlar. Yaşlı kadınlar kendileri için sandığa çeşitli kumaş türlerinden parçalar toplar, yüzük ve bileziklerini, güzel kıyafetlerini hep bir kenara biriktirirler. Buna ek olarak da birkaç metre beyaz kumaştan “kefeni” hazır ederler (Egizbayev Karpık, Maukebayev Töleubay 2004).

Kazak halkının cenaze defniyle ilgili gelenek göreneklere, ortak İslami geleneğe göre yaşayan başka halkların gelenekleriyle benzer ve alakalıdır. Cenazeyi defnetmek, yas tutmak, daha sonraları anmak gibi ritüeller

dünyanın tüm halkları için ortak bir özelliktir. Özellikle özel seçilmiş bir renkte giysi giymek, giysilerini yırtmak, kendilerini yaralamak, vefat eden kimsenin ardından ağıtlar yakmak, cenazeyi çıkarma aşamaları, tütsüleme vb. uygulamalarda birçok halkta sık sık karşılaştırmak mümkündür (Şternberg L.Y. 1936:204).

Vefat eden adamı son yolculuğa uğurlama merasimleri, onun yaşına, cinsine, hayatta olduğu zamanki servetine, toplumdaki yerine, itibarına, insani niteliklerine ve geride kalan akrabalarının da bu tür niteliklerine bağlıdır.

Ölümlerle ilgili gelenekler ölüm olayından önce başlamaktadır. Mesela Kazaklar, çok hasta olan kimselere özel olarak kurban da kesmişlerdir ve Yaradan Tanrı’dan şifa ve destek beklemişlerdir. Genellikle Kazaklar kurban olarak koyun, yıldı, deve ve çoğunlukla siyah renkli koyun kesmişlerdir. Hastalık, dil veya nazardan oldu diye inandıklarında *köş köş* (göç göç) ritüeli gerçekleştirilmiştir. Bu ritüel baksı, şamanlar tarafından hayata geçirilir. Anlamı, hastalığı insandan kurbanlık hayvana geçirmek olarak bilinir. Kurbanın eti bu ritüeli gerçekleştiren kişiye verilir. Genel olarak Kurban kesimi, dünyayı dolaşmakta olan zalim güçler (cin, şeytan) bir kişiyle ailesine, bütün topluma zarar verir, bereketini kaçıır; bunu engellemek için bunlara sebep olanları kurban keserek engellemek gerekir şeklinde bir inanca sahip olmalarına dayanmaktadır. “XIX yy. sonu ile XX. yy. başlarında Tarbagatay Kazaklarında bir kişi çok hastalanıp ölüm döşeginde yatarken hasta kişiye ak sarı baş koyun adarlar. Onun

boynuna mavi veya beyaz bez bağlarlar. Eğer hasta olan kişi vefat ederse koyunu aynı gün kesip yerler” gibi verilere de rastlamak mümkündür (Potanin 1881: 94). Burada koyunun ak sarı baş olması, hastanın iyileşmesi için yardımcı olsun anlamı taşımaktadır. Çünkü kurban, sadece zor dönemlerde değil, mutlu günlerde, uzak yoldan veya geziden sağ salim yurtlarına döndüklerinde de kesilmiştir ve böyle zamanlarda kurbanlık hayvanın rengine çok önem vermişlerdir. Hayırlı ve iyi gelişmeler için adanan hayvanın renginin mutlaka beyaz veya açık renkli olması şarttır. Beyaz ve açık renkler, Türk soylu halkların üstün, manevi dünyalarının sembolü olmuştur. Çok mutlu, sevinçli anlarda söylenen *Ak tüyenin karnı jarıldı* (Ak deve kurban edildi) deyişi o günlerden kalmıştır. Bu sözün ortaya çıkmasındaki sebep, devenin kurbanlıklar içinde ayrı bir yere sahip olmasıdır ve devletin, halkın kaderinin belirleyici anlarında kurban edilmesidir.

Hasta kişi yatağa düştüğünde veya ölüm hâlindeyken akrabaları onun son dileğini, vasiyetini öğrenmeye çalışırlar ve yakın civarda molla varsa çağırırlar. Hanenin sol tarafının ev sahibine ait olduğu düşünüldüğünden, vefat eden kişiyi evin sağ tarafına yatırılırlar. Genel olarak hanenin sağ tarafı ailenin geçici üyesinin yeri olarak benimsenmiştir, çünkü Kazaklar evlenecek yaşa gelmiş genç kızına *“sağ tarafta oturan kız”*, vefat eden kimseye de *“sağ tarafa yerleştirmişler”* demişlerdir ve bu söylemlerin kaynağı da böyle sebeplere dayanmaktadır. Cenazeyi cibinlik içine veya daha eski dönemlerde şiy (Lat. Achnatherum)

adlı otsu bir bitkiden hazırlanmış hasır üzerine yatırılırlar.

Vefat Eden Kişinin Öteki Dünyaya Yolcu Edilişi ve Definiyle İlgili Ritüeller

“Bir kişi vefat edince kısa bir sürede her tarafa haber verilir. Haberi alanlar o anda kendisine de altındaki atına da hiç acımadan o köye doğru koşar. Eğer bir kişi o arada attan düşerek vefat ederse bu talihsizlik olarak algılanmamıştır, tam aksine bu ölüm kutsal bir ölüm olarak kabul edilmiştir” diye dile getirmiştir devrim öncesi P. takma adıyla yazılar neşreden yazar (P. 1878: 47).

Taziyeye gelenler yas tutan eve yaklaştıklarında *“Vay, kardeşim, vay!”* diye seslenerek, akrabalarına başsağlığı dileklerini iletir. Yaşı büyük bir kimse vefat ettiğinde *“Kormalım aw, tiyanağım aw”* (koruyucum vay, destekçim vay), genç biri vefat ettiyse *“Akbotam, kulunum aw”* (yavrucağım vay) vb. sözlerle ağıtlar yakılmıştır.

Kazak geleneğinde yas tutma merasimleri sırasında yerine getirilen ritüellerden biri, ağıt yakmaktır. Bu bölgede bir kişi vefat ettiğinde sadece kadınlar seslerini yükselterek ağıtlar yakar. Yedisu bölgesindeki gibi erkeklerin bir sopaya dayanarak beklemeleri, beline kuşak bağlamaları gibi ayrıntılara Tarbagatay bölgesinde günümüzde rastlanmamaktadır.

Ölenin ardından ağıtlar yakma, çok eski dönemlerden beri yaşatılabilen ritüellerdendir. İlk insanların ölen kimseyi övmek, onun ölümüne üzülmele onu tekrar hayata döndürmek, yani tekrar diriltmek mümkün olduğuna inanmaları, ağlama ve ağıt yakma ritüelinin doğmasında etken-

dir. (Şternberg 1936: 204; Arğınbayev 1996: 89).

Ağıtların içerikleri üzerinde de durulacak olursa mesela, ağıtlarda vefat eden kimse övülmekle birlikte akrabalarının, ardında kalan genç dul karısı ile çoluk çocuğunun, çaresiz kalan yaşlıların geleceğinden endişe edildiği de dile getirilir ve sonunda kadere boyun eğdikleri, bu durumu kabullendikleri söylenip, rahmetliye Allah'tan iman, cennetten bir mekân dilemeyle ağıt son bulur (Arğınbayev 1996: 100). Ağıt ve ağıt yakma, başka halklarda da yaşatılan ritüeldir. Örneğin, Televitler'de cenazelerde, merhumun yakınları (evde, mezarlıkta) ağıtlar yakarak ağlayıp özel "Sıgtı" denilen yas şiirlerini söylemişlerdir (Turkskiye Narodı Sibiri 2006: 322).

Tarbagatay bölgesinde zengin varlıklı, halk arasında itibarı olan kimseler vefat ettiğinde cırlarla (destansı şiirlerle) ağıtlar yakılmıştır. Örneğin, XX. yy. başlarında Şilikti civarında yaşayan Kojan adlı boydan çıkan ve akıllılığıyla da halk için yaptığı hizmetleriyle de halkın hafızalarına kazınmış olan, yönetici Zeynolla Butabayoğlu vefat ettiğinde Kerey yurdundan varlıklı bir kişinin cır söyleyen kızını getirerek cırlarla yedi gün ağıt yaktırmışlardır. Zeynolla Butabayoğlu vefat ettiğinde gelinleri ile kızları aşığıdaki gibi ağıtlar yakmışlardır:

*Düniyeden kayttı hanımız,
Şıkpağan otır janımız,
Altı da jumık bes satı (rudın atawı),
Ne bolar eken manimiz.
Şiliktinin boyun jaylağan,
Jağalay biye baylağan,
Altın da menin ataşım,
Eldin de kamın oylağan.*

*"Dünyadan göçtü hanımız,
Çıkmaıyıp durur canımız,
Altı da Jumık bes satı (ait olduğu
boyun adıdır)*

*Ne olacak acep hâlimiz?
Şilikli boyuna yerleşmiş,
Etrafında kısrak beslemiş,
Altın kalpli dedeciğim,
Halkı için gam çekmiş".*

(Maukebayev Töleubay 2004).

Tarbagatay bölgesi Kazaklarının yaşlılarının dediklerine göre, onların çocukluklarında (XX.yy. başları) erkekler başlarına siyah başlık, bileklerine siyah bir parça bağlayıp ellerine sopa almışlardır. Kadınlar ise sadece beyaz örtü takmışlardır. Günümüzde erkeklerin ellerine sopa almalarına adı geçen bölgede rastlanmamaktadır (Maukebayev Töleubay, Jılkıbayeva Bikamal 2003).

XIX. yy. sonu ile XX. yy. başlarında bir kişinin vefat ettiği evin kapısının önünde pamuktan siyah bez parçası bağlanmış. Kişi öldüğü gün evdeki üstü kapanmamış sıvı yiyecek ve içeceklerin hepsi dökülmüş, çünkü keregenin (tavanın) açık yerinden kan damlar ve yiyeceklere de damlamıştır gibi bir düşünceye sahip olmuşlardır. Birkaç gün cenaze çıkan evde yemek yenmemiştir. Cenazenin de yüzünü örtmüşlerdir. Günümüzde ise böyle ritüeller yerine getirilmemektedir.

Cenazeyi yıkamaya katılma işlemine "süyekke kiru ya da süyekke tüsuv" denir. Cenazeyi yıkamaya her boydan 5-6 kişi katılır. Bir kişi su döker, varsa dünürü baş kısmını, diğer kişiler orta kısmını ve ayak bölgesini yıkarlar. İki kişi cibinliği tutar. Cena-

zeyi yıkayan kişiler ellerine bez sararlar. Baş kısmını yıkayacak kişiye ölen kişinin başlığıyla birlikte dış giyim, gövdesini ve ayaklarını yıkayana dış giyimden daha ince kıyafetler, su döken kişiye çizmeleri, cibinliği tutanlara da kumaş parçası verilir.

Cenaze kalktıktan sonra yer temizlenip yerine arpa, buğday serpilir ve ardıc ağacıyla tütsülenir. Bu ritüel ardında kalan neslin buğday gibi türeyip çoğalmasını simgeler. Bunun gibi Soyotlarda da cenazeyi evinden çıkarırlarken vefat eden kişinin giysileriyle özel eşyalarını toplayıp üzerine arpa serperler (Kon 1903: 31). Böylece, cenazeyi yıkama ritüelinin hijyenik yönünün yanı sıra kutsal ve büyümlü yönünün olduğu da görülmektedir. Tarbagatay Kazakları cenazeyi yıkamak için kullandıkları bezi atmayıp ineğin memesi veya kadının göğüsleri ağrıdığında onunla silerler. Bu durum vefat eden kişinin vücuduna değen bezde kutsal bir özellik bulunduğuna inanmalarıyla alakalı olmalıdır.

Vefat eden kişinin kıyafetlerini, *akıret* (ahiret), *kebin* (kefen), şın kıyım (esas kıyafetler) diye adlandırılır. Erkek kişinin kefeni 3 parçadan oluşur;

- dış giyim;
- iç giyim;
- kamıt veya akıret (bütün bedenini sarmaya yarayan kefen parçası);

Kadının kefeni beş parçadan oluşur;

- iç giyim;
- bürkenşek (kadının saçının yerleştirildiği parça), kiymeşek (kadınların saçlarını, başlarını örtmek için kullandıkları bir örtü şeklidir);

- göğüs kafesini örten göğüs örtüsü;
- beldeşe (etek kısmını örten bez);
- vefat eden kadının bütün bedenini sarmaya yarayan kefen parçası (akıret).

Cenaze yıkandıktan sonra onu *akıret* adlı parçaya, yani kefenine sararlar. Genellikle erkek kefeni üç, kadının kefeni 5 kat olacak şekilde kesilip hazırlanır. Bununla birlikte, bu bölgenin bazı kısımlarında *akıret* adlı kefen parçası erkeğe 5, kadına 7 defa sarmaya yarayacak şekilde de hazırlanır.

İ. Kastaniye'ye göre ölen kişi hayattayken biriktirdiği eşyalarını dağıtma işlemi, cenazeyi mezara koyup geldikten sonra yapılmıştır (1911: 56). Bu gelenek günümüzde de yaşatılmaktadır. Toprağa verdikten sonra yakın akrabaları toplanıp, rahmetlinin *közi* "gözü, hatırası" diye onun kıyafetlerini bölüşmüşlerdir.

Kefene sarılmış olan cenazeyi evden çıkaracakları sırada sırmak veya *tekemet denilen* keçeden yapılmış kilim türlerine sararlar. Bu sardıkları kilimlere *iman kıyız* (iman keçesi) de derler. Daha sonra kaldırıp *davir* (devir) yürütürler. Hayattayken işlediği günahlarını başka bir kişinin üzerine almasıyla ilgili bu ritüel "ıskat okuma" diye de adlandırılır ki söz konusu ritüel günümüzde Anadolu'nun muhtelif yerlerinde de yaşatılabilen bir gelenektir. Yedisu bölgesinde cenazeyi çıkarana kadar gerçekleştirilen Kur'an-Kerim'den ayetler okuma geleneğini S. Ajiğali *dalel şığaruv* veya *dalel okuv* diye iki türlü adlandırmıştır (Ajiğali 1992:56).

Cenazeyi evden keçeye veya halı-

ya sararak çıkartırlar. Kazakistan'ın güney ve batı bölgelerindeki Kazaklar ile Orta Asya halklarında karşımıza çıkan ve cenazeyi mezara götürmek için tasarlanan özel ahşap *tabutları* bu bölgenin Kazakları kullanmamaktadır.

Doğu Kazakistan'da cenazeyi mezara ulaştırmak için beyaz renkli özel *ak kiyiz* (ak keçe), *iman kiyiz* (iman keçesi) veya *tabut kiyiz* (tabut keçesi) diye adlandırılan keçeyi kullanırlar. Akjar ilçesindeki kaynak kişilerin (Janahmetov Amankeldi, Akışev Eginbay 2003) dediklerine göre, daha eski dönemlerde "*tabut kiyiz*" bütün boy için sadece bir tane olmak üzere hazırlanmış. Daha sonraları onu her evde hazırlar olmuşlardır. Bu amaçla hazırlanan bir keçeyi başka amaçlar için kullanmamışlardır. Normal zamanlarda onu keçe evin üst kısmına, başka keçe örtü ve yorganlarla beraber *jükke* (yükün üzerine) toplarlar. Her kullanıştan sonra bu keçe kilimi tütsüleyerek evde yukarı bir yere kaldırılmış (Toleybayev 1991: 99). Çünkü, geceye bırakınca "yıldız görür, rüzgar değer" diye düşünmüşlerdir. Bu düşünce gökyüzü ışıkları ile tabiat güçlerinin temizleme gücüne olan inançtan dolayı ortaya çıkmış olmalıdır. Günümüzde ise cenazeyi evden halıya sararak çıkartırlar.

Ölen kimse çıkarılırken cenazenin başından bir bez parçası döndürülüp alınır ve daha sonra bu bez parçasını toprağa gömerler. Kaynak kişilerin (Toğzıbayev Sabet, Doldaoğlu Iskak 2008) verdikleri bilgilere göre cenazeyi çıkarıp götürürlerken 3-4 pişiyi beze sarıp, başından döndürüp, "kalan tat" diye bölüşüp yerler. Bezi ise yine

toprağa gömerler. Bu ritüel aynen kız evlendirme sırasında, kız evden çıkıp giderken de gerçekleştirilir. Bu ritüel evden giden kişiyle birlikte o evin mutluluğu da gitmesin, azalmasın inancıyla ilgilidir. Ayrıca, kut ve bereketi yiyeceğe geçirip evde bırakmaya çalışma inancı Moğolistan Kazaklarında da vardır (Potanin 1881: 96). Buna benzer bir ritüeli Sibiryadaki Türk soylu halklarla da karşılaştırmak mümkündür. Örneğin, Tuvalarda ölen kimseyle akraba olan kadın üç türlü yemek hazırlayıp cenazeyi evden çıkarıp götürmekte olanların peşinden tabağını bir süre taşıdıktan sonra, üç defa evi dolanarak "*hüre, hüre*" der. Daha sonra tabakla eve girip ölünün başının durduğu yere koyar. "*Dörbetlerde cenaze çıktıktan sonraki 49 gün içinde evdeki yiyecekleri dışarı çıkartmazlar ve kimseye de vermezler*". *Udmurt Marilerde cenazeyi kapıda bekletip, üzerinden çocuklarını atlatıp, "Babanın (annenin) kutunu alıp sakla"* derler (Katran 1996: 142). Hakasya Cumhuriyeti, Altay bölgesinin Krasnopoliye köyünde tabutu evden çıkaracakları sırada cenaze "*doğup büyüdüğü eviyle vedalaşsın*" diye kapının üzerinden üç defa kaldırıp indirirler (Şankina 2014: 221).

Ölen kimse için kabir kazma konusunda da yaşanan bölgenin koşullarına bağlı olarak çeşitli özellikler görülmektedir. Tarbagatay bölgesinin Aksuawat ilçesinde *akımdap* (mezara ek olarak yan bir boşluk kazılıp) toprağa verme güneydeki geleneklerden farklıdır ve nadir görülür. Kaynak kişilerin (Akbuzaova Mekan, Alibayeva Şamşan 2005) verdikleri bilgilere göre, toprak çok sert olup da kazılma-

diğında orayı açık bırakmak olmaz ve oraya kuş veya bir hayvan gömmek gerekir. Genel olarak mezarı da boş bırakmak olmaz. Kabri çoğunlukla yedi kişi kazar. XIX. yy. Tarbagatay bölgesi Kazaklarında *amanat koyuv* (emaneten defin) geleneği de yerine getirilir. Emanet defin, cenazeyi geçici olarak defnetme merasimidir. Daha sonraları emanet defnedilen kişi, doğduğu topraklara, ait olduğu boy veya aşiret mezarlığına tekrar defnedilmiştir. Örneğin, Abay'ın çok sevdiği oğlu Abdurrahman'ın Almatı'daki mezarlığı emanet olarak defnedilip daha sonra cenazesinin memleketine getirilip defnedildiği bilinmektedir.

Bununla ilgili olarak günümüzde Doğu Kazakistan'ın Markaköl ilçesinde *Bilğarı Tabut* (Deri Tabut) adlı bir yer adı korunmuştur (Amankos Mekteptegi 2002: 3). Kaynak kişilerin (Şalapanov Zeken, Balşabekov Hamit 2005) ilettiklerine göre, Markaköl ilçesi, Boran köyünde *amanat koyuv* "emaneten defin" geleneği 1970 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Örneğin, Çimkent bölgesinin bir sakini bu bölgede iş icabı bulunduğu kışın vefat eder ve daha sonra havalar ısındığında akrabaları gelip onu götürürler.

Ölen Kişiyi Anma Törenleri

Vefat eden kişinin *konakası* (ölünün hayrı için misafirlere ikram edilen yemekler), "*yedisi*", "*kırkı*", "*yılı*" gibi özel günlerde verilen yemekler ve yapılan dualar onun ardında kalan akrabaları için bir farzdır. "*Konakası*", kişi vefat ettiği gün toplanan insanlara büyükbaş hayvan keserek yemek verme merasimidir. Kızılorda bölgesinde ve Batı Kazakistan'da bu merasim farklı bir şekilde yerine getirilmek-

tedir. Buralarda öncelikle "*perşembelik*", "*yedisi*", "*kırkı*", "*yüzü*", "*yılı*" yerine getirilir (Kartayeva 2014: 143). Kaynak kişilerin (Jünisov Tursınhan, Moldahanov Saylau 2007) fikirlerine göre, yedisini yerine getirmenin sebebi, yedi gün sonra insanın ödünün patlayıp bütün vücuda yayılması, kırkını yerine getirmenin sebebi ise 40 günde 62 damarın kuruyup vücuttaki et ile kemiğin birbirlerinden ayrılmasıdır. Yılı ise vefat eden kişiyi yad etme, başına mezar taşı yerleştirme işlemlerini gerçekleştirmek için yaparlar. Bu nedenle o günlerde (yedisi, kırkı, yılı) ölen kişiyi yad etme amacıyla bir kurban kesip yılı geçene kadar perşembe ve cuma günleri şelpək (bir hamur çeşidi) pişirip, mezar ziyaretinde bulunup, Kur'an okutulup sadaka verilir. "Ölen kişinin arvahına, yani ruhu için özel olarak *yemek dağıtılacağı sırada o arvahnın esas aşısı sayılan bavırsak, şelpək gibi yağda kızartılan hamur çeşitleri olmadan yapılırsa arvahlar aç kalır ve zararı dokunabilir*" şeklinde bir düşünce de mevcuttur.

Tarbagatay bölgesinde Kızılorda ve Batı Kazakistan bölgelerindeki gibi "*üçü*", "*perşembelik*", "*yüzü*" aşıları verilmez. Kazakistan'ın diğer bölgelerindeki gibi "*yedi şelpək*", "*kırk şelpək*" yapıp dağıtma ve sadaka verme ritüeli gerçekleştirilmektedir.

Anma günlerinde genellikle yıldı kesilir. Ancak günümüzde durumlarına göre ev sahipleri koyun veya inek de keserler. Bunu yerine getiremeyecek olurlarsa "*Bismillah*" diye ateşe yağ damlatıp kokusunu çıkartırlarsa arvahlar (ruhlar) memnun olur diye düşünmüşlerdir. Halk anlayışına göre önemli olan arvahnın aşısı, bavırsakın

(pişinin) kendisi değil, ondan çıkan kokudur. Onun kokusu sadece yiyecek kokusu değildir; cinlerle perileri de uzaklaştırır inancı yerleşik hayata geçmiş halklarda yaygındır (Snesarev 1969: 64).

Ölen kişinin hayattayken bindiği atının yelelerini ve kuyruğunu dirsekten yukarı bir yerden kesip kahküllelerini başının üzerine toplarlar. Buna, “*tul at*” denir. Bu atın, geleneğe göre ölen kişinin hayrına verilecek yemekte kesilmesi gerekir. Buna benzer bir geleneğe Televitlerde de rastlanır. Defin günü Televitler yılkiya çok önem vermişlerdir. Onun üzerine küçük bir kilim serip, örtüye sarıp, yelelerini ipek kumaş ekleyerek örmüşlerdir. Toprağa verecekleri gün atı kızağa veya at arabasına koşup tabutu mezarra götürmüşlerdir. Defnettikten sonra bu ata yaşlı büyük ihtiyar biri binerek ölen kişinin doğduğu toprakları dolaşır. Geleneğe göre onun akrabaları atı arpa ile besleyip sahibine çay ve şarap ikram ederler. Yedinci veya kırkıncı günü yılkiyi kesip, etini pişirip yerler. At koşum takımını ise yoksullara dağıtırlar. Bazı durumlarda atı kesmeden fakir bir aileye rahmetlinin hayrına diye verirler. Bu gelenek, “*yedim polzun*” diye adlandırılmıştır (Turkskiye Narodı Sibiri 2006: 256).

XIX. yy.da defin işlemlerinden sonra kesilen yılkinin baş kemiği bazen hayvanın kuyruğuyla birlikte mezara konulmuştur (Kastaniye 1911: 71). Bu gelenek Tarbagatay bölgesindeki Kazaklar tarafından bugüne kadar yaşatılmıştır. Kesilen hayvanın baş kemikleri parçalara ayrılmaz. Baş kemiğini yerleştirme şekli, öteki dün-

yada hayatın devam edeceği inancıyla bağlantılıdır.

Defin ritüellerindeki yılkinin başının rolüyle ilgili çeşitli bakış açıları vardır ve biraz tartışılmalı bir konudur. Bazı bilim adamları bu totemizmle alakalıdır derlerken, bazıları da animizmle ilgili olduğunu düşünürler. Gerçekte, insanı öteki aleme atıyla birlikte, bütün “*imkanlarıyla*” yöneltmek lazım gibi bir anlayış hâkimdir. Arkeolog bilim adamlarının düşüncelerine göre, eski dönemlerden beri yaşamakta olan yılki kültürü, insanların yaşam tarzı ve atın olağanüstü özel yeriyle ilgilidir. Bu nedenle yılkiyle ilgili karmaşık gelenekler binlerce yıl içerisinde oluşmuştur ve göçebe halkların dinî ve mitolojik kavramlar sistemindeki yeri ve önemini günümüze kadar koruyagelmiştir (Samashev, Zhumatajev 2014: 5-6).

Tarbagatay bölgesinde dua etmek için gittiği evden yiyecek alınmamalıdır ve bu evden kendi evine dönerken annesinin önünden küçük çocuk gitmemelidir. Bunların hepsinin ölüm çağırıldığı anlayışı mevcuttur.

Yakınları, evin içine ölen kişinin at koşum takımını, zırhını, iyi sayılan kıyafetleri ile başka eşyalarını asarak sergilerler. Bunların hepsi yıl içinde buraya gelen insanın veya geçmekte olan yolcunun yas tutan evi birden farkedip, kimin öldüğünü söylemeden de bilip, başsağlığı dileyip, Kur’an okuması için yapılır (Arğınbayev 1996: 93). Günümüzde ise bu gelenek yerine getirilmemektedir.

Kırım Tatarlarında da vefat eden kişinin yattığı odanın kapısının önüne toprağa verdikten sonra havlu asmışlardır ve o havlu orada 40 gün asılı

kalmıştır. Çünkü, ölen kimsenin ruhu eve gelirse ona havlu lazım olur diye inanmışlardır. Eğer erkek vefat etmişse kapağı gömlek; kadın ise kumaş parçası ve eşarp asmışlardır. Daha sonra bu eşyaları fakir kimselere dağıtmışlardır (Turkskiye Narodı Krıma 2003: 236).

Zaysan'ın Şilikti bölgesinde yaşayan kaynak kişiler "Göç zamanında tul atı, ölen kimsenin yas haindeki dudu ya da kendi kızı göç önünde yaya olarak yanında yürütür. Göç yolunda karşılmasına çıkan köyler bu göçteki insanların yasta olduğunu anlayıp, evlerindeki bütün yiyeceklerini dışarı alıp çıkıp, ikram edip, karınlarını doyurmuşlardır" gibi bilgiler verir (Kazıbayev Meyrambek, Marhametov Abayken 2006). Bu konu hakkında XIX. yy. başlarında Tarbagatay bölgesinden geçen ve burada yaşayan Kazakların göç ettiklerini gören İ. Sivers şöyle demiştir:

"Beni çok heyecanlandıran şey, kocası dört ay önce vefat eden zengin bir dul kadının kervanı idi. Bahsi geçen dul kadın en güzel kıyafetlerini giymiş, fakat kıyafetlerinin dışından siyah kadifeden dikilmiş uzun, yas elbisesini örtünmüştü. Onunla birlikte eline üçgen siyah bayrak tutan erkek çocuk da gelmekteydi. Dul kadın üç kadının ortasında yol boyu yanındaki kadınlarla ağıtlar yakmaktaydı. Yanındaki kadınlar da onunla birlikte ağıt yakmaktaydı" (Sivers, Falk 1999: 48).

"Siyahlar örtünerek yas tutma" Türk soylu halkların hepsine ait bir özelliktir. Örneğin, Televitlerde toprağa verdikten sonra bir veya üç yıla kadar rahmetlinin ailesi karalar örtünüp yas tutmuştur. Dul karısı ise saçlarını

açıp, göğsüne kadar indirip, elbisesini ters giymiştir. Uzun bir zamana kadar dul kadın evden gitmemeye, süs eşyalarını takmamaya çalışmıştır (Turkskiye Narodı Sibiri 2006: 365).

Ataların ruhunun gücüne inanmayla ilgili olarak ortaya çıkan ritüellerden biri, *as beriw* (aş verme) ritüelidir. Eski dönemlerdeki geleneğe göre halkın içinde itibarı yüksek, saygıdeğer ihtiyarların, aksakalların ruhu için arkasında kalan çocukları, akrabaları aş vermişlerdir. Genç kimseler için ise böyle bir ritüel uygulanmamıştır. Bu bölgedeki halkın aklında kalan böyle aşlardan biri, Üç Cüz'e *sayın aytkan* (davet gönderilen) Süleymen'in aşıdır. Aşı veren, Süleymen'in oğlu eyalet valisi Kanağat idi. Bu aşta 300 at koşturulmuş, 40 ata ödül verilmiştir. Bu aşta Rusların ilçe valisi, Çin hükümdarı misafir olarak katılmıştır. Bu yemekte düzeni korumak için, Baktı sınırındaki Rus askeri ile Çin'in Şaueşek'teki askerleri kiralanmıştır (Jakıpov 2001:11). Aş başlamadan bir gün önce kazıkları yerleştirmek için çukurlar kazılırken *oşak maylar* (ocak yağı) diye adlandırılan küçükçe bir at yarışı düzenlenir (Rudenko 1930: 56).

Sonuç

Tarbagatay bölgesi Kazaklarının definle ilgili gelenek ve göreneklerini araştırırken bu tür ailevi gelenek ve göreneklerin uygulanmasında İslam dini esas alınsa da, İslamiyet'i kabul edene kadarki dinî kavramlarla ritüellerin etkisini de gözlemlemek mümkündür. Örneğin, cenazenin bulunduğu yeri ardıc ağacının dalıyla tütsülemek, yerine buğday serpmek, çerağ yakmak, insan vefat ettikten sonra üç gün boyunca yemek pişirmeyi

ve ateş yakmayı yasaklamak, ölünün başından beze sarılmış ekmeği çevirip daha sonra onu bölüşüp yemek, ataların ruhunu çok önemsemek ve değer vermek, saygı göstermek gibi ritüeller, bunun ispatı gibidir. Özellikle, İslam dinini kabul edene kadar Kazak topraklarında yaşayan Türk soylu boy-ların benimseyip yaşattığı Gök Tanrı inancının açık etkisi bu geleneklerde fark edilmektedir.

Türk kültürü ve İslam medeniyeti hakkında söz ederken, birbirlerini tamamladıklarını dikkate almak gerekir. Türk soylu halkların anlayışında, Tanrı ve Allah, aynı Yaratıcı'dır. Kazak topraklarına İslam dininin gelişiy-le birlikte halk inançlarının pek çok yönü İslam kanunlarına uyum sağlamak zorunda kalmıştır. İslam dini ise esas kanunlarını güçlendirmek ve sağ-lamlaştırmak için yerel halkın inanç-larını ciddiye almış ve önem vermiştir. Araştırma neticesinde Tarbagatay Kazaklarının millî bilincinde bu iki dinî görüş ile değerlerin farklılıklarını ortaya koyup sınıflara ayırmanın, oldukça karmaşık bir mesele olduğu anlaşılmaktadır.

Günümüzde Tarbagatay Kazak-larının defin işlemleriyle ilgili ritüelle-rinde çeşitli değişiklikleri, özellikle ya-bancı etkilerle negatif unsurları fark etmek mümkündür. Örneğin, mezar kazıcılarına mezarlıkta alkollü içecek-ler verme, buna delildir. Günümüzde XIX yy. sonu ile XX. yy. başlarındaki gibi bir kişi vefat edenin evinin kapı-sının önüne pamuk, siyah kumaş par-çası bağlamak, bileklerine beyaz bez bağlamak, evdeki kapağı kapatılma-mış olan bütün yiyeceklerin hepsini dökmek, birkaç gün aynı evde yemek

yememek gibi ritüeller yerine getiril-memektedir. Tam aksine, günümüzde bir kişi vefat ederse o evin sofrasını düğün sofrası gibi köl kösir (her şeyin bol olması) edip donatmaktadırlar.

Cenazeyi mezara ulaştırmak için özellikle beyaz renkli "ak kıyız", "iman kıyız" veya "tabut kıyız" diye adlandırılan ve daha önceki dönemlerde kullanı-lan özel bir keçenin yerine günümüzde halı kullanılmaktadır. Ölen kişinin ye-disini üstünen beruw (hemen, üzerin-den çok zaman geçmeden) verme gele-neği ortaya çıkmıştır. Uzaktan gelen akrabaların "yedisine" tekrar gelmeye imkânları olmadığından «yedisini» defnettikten sonra hemen yerine ge-tirmektedirler. Bedenin yere değdiği gündün başlayarak hesaplandığındaki yedinci gün köydeki akrabaları topla-nıp gerçek anlamdaki "yedi" merasimi-ni de yeniden yerine getirirler.

Sonuç olarak, Tarbagatay bölgesi Kazaklarının defin işlemleriyle ilgili ritüel ve geleneklerde geleneksel kül-türe ait unsurların bir kısmı hâlen ya-satılagelmektedir diyebiliriz.

KAYNAK KİŞİLER

- Akaşev Eginbay. Doğu Kazakistan bölgesi. Tar-bagatay bölgesi. Akjar köyü. 1931 doğumlu. Tauke boyundandır.
- Akbuzauova Mekan. Doğu Kazakistan bölgesi. Tarbagatay bölgesi. Asusay köyü. 1943 doğumlu. Karaşa boyundandır.
- Alibayeva Şamşan. Doğu Kazakistan bölgesi. Tarbagatay bölgesi. Asusay köyü. 1939 do-ğumlu. Burımbet boyundandır.
- Başşabekov Hamit. Doğu Kazakistan bölgesi. Zaysan ilçesi. Şilikti köyü. 1939 doğumlu. Saybolat boyundandır.
- Doldaoğlu Iskak. Doğu Kazakistan bölgesi. Tar-bagatay bölgesi. Suluwtal köyü. 1939 do-ğumlu.
- Egizbayev Karpık. Doğu Kazakistan bölgesi. Tarbagatay bölgesi. Kızılkşik köyü. 1924 doğumlu. Mirzas boyundandır.
- Janahmetov Amankeldi. Doğu Kazakistan bölge-

si. Tarbagatay bölgesi. Akjar köyü. 1930 doğumlu. Arğın boyundandır.

Jılkıbayeva Bikamal. Doğu Kazakistan bölgesi. Zaysan ilçesi. Akımbetbulak köyü. 1926 doğumlu. Toğas boyundandır.

Jünisov Tursınhan. Doğu Kazakistan bölgesi. Tarbagatay bölgesi. Aksuwat köyü. 1936 doğumlu. Mirzas boyundandır.

Kazıbayev Meyrambek. Doğu Kazakistan bölgesi. Tarbagatay bölgesi. Üştöbe köyü. 1937 doğumlu. Janay boyundandır.

Marhametov Abayken. Doğu Kazakistan bölgesi. Tarbagatay bölgesi. Kökjira köyü. 1928 doğumlu.

Maukebaev Töleubay. Doğu Kazakistan bölgesi. Zaysan ilçesi. Şilik köyü. 1913 doğumlu. Törtuwl boyundandır.

Moldahanov Saylau. Doğu Kazakistan bölgesi. Tarbagatay bölgesi. Kızılkessik köyü. 1936 doğumlu. Mirzas boyundandır.

Şalapanov Zeken. Doğu Kazakistan bölgesi. Zaysan ilçesi. Jalşı köyü. 1938 doğumlu. Dauletbay boyundandır.

Toğızbayev Sabet. Doğu Kazakistan bölgesi. Semey şehri. 1937 doğumlu. Mirzas boyundandır.

KAYNAKLAR

- Adjigaliyev, Serik. "Osnovniye Osobennosti Pogrebalno-Pominalnoy Obriyadnosti Kazahov Jetısu Jetısu Tarihi men Madeniyeti". Ğılımi Bayandamalar Jınağı. Taldıkorğan, 1992.
- Arğınbayev, Halel. *Kazak Otbası. (Kazak Otbasının keşegisi men bügingisi jayındağı Ğılımi zertteu enbek)*. Almatı: Ğılım, 1996.
- Basilov, Vladimir *Kult Sviyatıh v İslame*. M.: Misl, 1970.
- . Şamanstvo u Narodov Sredney Aziyi i Kazakstana. M.: Nauka, 1992.
- Grumm-Grjımaylo, Grigoriy. *Zapadnaya Mongoliya i Uriyanskiy Kray*. L., 1926, T. 3.
- Eskekbayev, Dawren. "Şığıs Kazakstan Obılsı Kazaktarının Otbasılık adet-ğurıptarı. Kazaktın adet-ğurıptarı men salt-dasturleri:çtkendegisi men bügini". Makalalar jınağı. Almatı, 2001.
- Jakıpov, Amangeldi. "Süleymennin Ası". *Kazak Adebıyeti*, S. 3, Almatı, 2001.
- Kartayeva, Tattıgöl. *Sır Öniri Kazaktarı: Tarihi-Etnografıyalık Zertteu (XIX ğ-XX ğas.bası)*. *Eki tomdik*. 2-tom. Almatı: Kazak Universiteti, 2014.
- Kastaniye, İyosif. "Nadgrobnıye Soorujeniya Kirgizskih Stepey". Trudı OUAK. SPb., 1911.
- Katran, Dosımbek. *Mongoliya Kazaktarının Dastürli Tamanktanu Jüyesi*. Tarih ğıl. kand. diss. Almatı, 1996.
- Kon, Feliks. "Predvaritelny Otçet po Ekspeditsiyi v Uriyanhayskuyu Zemliyu". *İzvestiya Vostočno-Sibirskogo Otdela İRGO*, S.1, SPb., 1903.
- Mektep-tegi, Amankos "Bılğarı Tabıt". *Kazak Adebıyeti*. S.7, Almatı, 2002.
- P. "Obıçay Kazahov Semipalatinskoy Oblasti". *Russkiy Vestnik*, 9. SPb., 1878.
- Potanin, Grigoriy. *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolıyi*. SPb., 1881.
- Rudenko, Sergey. "Oçerk Bita Severo-Vostoçnıh Kazakov". Kazaki: Sbornik Statey. L., 1930.
- Samashev, Zaynolla ve Zhumatayev Rinat. "A horse in a burial-memorial ceremony of ancient nomads in Kazakh Altay region". *European Journal of Science and Theology*, 4. Bükreş, 2015.
- Sivers, Yogann, ve Falk Yogann. *Pisma iz Sibiri*. Almatı: Ğılım, 1999.
- Snesarev, Gleb. *Reliktı do Musulmanskih Verovaniyi i Obriyadov u Uzbekov Horezma*. M.: Nauka, 1969.
- Strause, Anton ve Korbin Bernard. *Osnovı Kaçestvennogo İssledovaniya: obosnovannaya teoriya, protseduri i tehnikı*. M.: Editoriyal URSS., 2001.
- Struve, Konstantin ve Potanin Grigoriy. "Poezdka po Vostoknomu Tarbagatayu". *Zapiski İRGO*. SPb., 1867.
- Şankina, Lubov. "Pohoronno-Pominalniye Obriyadi Mordvi Sibiriye Dalnego Vostoka". İstoriceskiye, Filosofskıye, Politiceskiye i Yuridiceskiye Hauki. Kulturulogiya İskusstvovedeniye. Voprosı Teoriyi i Praktiki, 5. M., 2012.
- Şternberg, Lev. *Pervobıtnaya Religiya v Svete Etnografıyi*. L., 1936.
- Toleybayev, Abdeş. *Reliktı do İslamskih Verovaniy v Semeynoy Obriyadnosti Kazahov (XIX-naç. XX vv.)*. Alma-Ata: Ğılım, 1991.
- Turkshiye Narodı Kırima*. M., Nauka, 2003.
- Turkshiye Narodı Sibiri*. M., Nauka, 2006.